

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2022; 14(47): e35

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

Investigating Impact of Baghdad Urban Structure on the Health of its Inhabitants during the (first) Period of the Abbasid Caliphate

Zeinab Karimi^{1*}, Shokroolah Kahkrand¹, Masoumeh Dehghan¹

1. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Baghdad, as the capital of the Abbasid state for five centuries, has enjoyed great glory in the Islamic civilization and even the world civilization of its time. From the very beginning of the construction of Baghdad, the Abbasid caliphs paid close attention to the proper urban structure of Baghdad, so that Mansour Abbasi hired many architects, astronomers and even physicians to build this city. However, despite the efforts made, the urban structure of Baghdad progressed in such a way that it played a great role in the spread of diseases and deaths of its time. Baghdad has studied the death rate of this city in the first Abbasid period.

Methods: The main materials of this research are first-hand sources of Islamic history, which include historical sources, geographical books and medical history texts. New research on the social situation of the Abbasids has also been used in the form of articles. Research method in this research. Historical-analytical and data collection has been done by library method.

Ethical Considerations: Honesty and fidelity have been observed in reporting and publishing materials.

Results: It seems that the urban structure of Baghdad has not always led to the prosperity and prosperity of the lives of its people; Rather, the urban structure and dense and unprincipled constructions have gradually been effective in spreading pathogens and finally increasing the death rate in Baghdad during the first Abbasid period.

Conclusion: Based on the results of this study, the artificial geographical context of Baghdad in the form of factors such as: urban structure (alleys, urban thoroughfares), the shape of residential buildings, streets, markets, prisons, baths, reservoirs and wells, etc. or the occurrence of accidents Because of the fire and its spread due to the wooden structure of the bridges in Baghdad, they played a great role in increasing the pathogens, which resulted in an increase in the number of deaths in Baghdad during the Abbasid period.

Keywords: Baghdad; The First Abbasid Period; Disease; Mortality; Urban Body

Corresponding Author: Zeinab Karimi; **Email:** zeinabkarimi3197@gmail.com

Received: August 21, 2021; **Accepted:** July 13, 2022; **Published Online:** November 15, 2022

Please cite this article as:

Karimi Z, Kahkrand SH, Dehghan M. Investigating Impact of Baghdad Urban Structure on the Health of its Inhabitants during the (first) Period of the Abbasid Caliphate. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2022; 14(47): e35.

مجله تاریخ پزشکی

دوره چهاردهم، شماره چهل و هفتم، ۱۴۰۱

بررسی تأثیر کالبد شهری بغداد بر سلامت ساکنان آن با تکیه بر دوره اول عباسی

زینب کریمی*¹، شکرالله خاکرند¹، معصومه دهقان¹

۱. گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: بغداد، به عنوان پایتخت دولت عباسیان به مدت پنج قرن، از شکوه و آبادانی فراوانی در تمدن اسلامی و حتی تمدن عصر خویش برخوردار بوده است. خلفای عباسی از همان ابتدای ساخت شهر بغداد، توجه زیادی به ساختار شهری درست و مناسب آن داشتند، به طوری که منصور عباسی در ساختن این شهر، معماران، منجمان و حتی متخصصان بسیاری را به خدمت گرفت، اما با وجود تلاش‌های صورت گرفته، ساختار شهری بغداد به گونه‌ای پیش رفت که به عنوان عامل عمده‌ای در شیوع بیماری‌ها و مرگ و میرهای زمان خود شناخته شد. پژوهش حاضر با هدف بررسی و تبیین نقش ساختار جغرافیایی و بررسی ساخت و سازهای شهری بغداد، به بررسی میزان مرگ و میر این شهر در دوره اول حکومت عباسی پرداخته است.

روش: مفاد اصلی این پژوهش، داده‌های برگرفته از منابع دست اول تاریخ اسلام است که شامل منابع تاریخی، کتب جغرافیایی و متون تاریخ پزشکی بوده است. همچنین از پژوهش‌های جدید در راستای اوضاع اجتماعی عباسیان در قالب مقالات استفاده شده است. روش تحقیق در این پژوهش به صورت تاریخی - تحلیلی است و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

ملاحظات اخلاقی: صداقت و امانتداری در ارائه گزارش و انتشار مطالب، رعایت گردیده است.

یافته‌ها: به نظر می‌رسد کالبد شهری بغداد همیشه عامل رونق و آبادانی زندگی مردمان آن نبوده است، بلکه ساخت و سازهای متراکم و غیر اصولی آن به تدریج در گسترش عوامل بیماری‌زا و نهایتاً افزایش میزان مرگ و میر در دوره اول حکومت عباسی تأثیر به‌سزایی داشته است.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج به دست آمده در این پژوهش، بافت جغرافیایی مصنوع شهر بغداد در قالب عواملی چون ساختار شهری (کوچه‌ها، معابر شهری)، شکل ساختمان‌های مسکونی، خیابان‌ها، بازارها، زندان‌ها، حمام‌ها، آب‌انبارها، چاه‌ها و... یا وقوع حوادثی چون آتش‌سوزی و گسترش آن به دلیل ساختار چوبی پل‌ها در بغداد، در افزایش عوامل بیماری‌زا نقش زیادی داشته‌اند که در نتیجه سبب افزایش شمار مرگ و میر در بغداد در دوره عباسیان شده است.

واژگان کلیدی: بغداد؛ کالبد شهری؛ دوره اول حکومت عباسی؛ بیماری؛ مرگ و میر

نویسنده مسئول: زینب کریمی؛ پست الکترونیک: zeinabkarimi3197@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۸/۲۴

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Karimi Z, Kahkrand SH, Dehghan M. Investigating Impact of Baghdad Urban Structure on the Health of its Inhabitants during the (first) Period of the Abbasid Caliphate. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2022; 14(47): e35.

مقدمه

شهر بغداد توسط منصور (حک: ۱۵۸-۱۳۶ ق.) دومین خلیفه عباسی به عنوان پایتخت دولت عباسیان بنا شد. بغداد بیش از پانصد سال مرکز خلافت عباسیان بود. موقعیت بغداد در تاریخ سیاسی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و مذهبی جهان اسلام اثرات مهمی بر جای گذاشته است. بغداد از شهرهای مهم جهان اسلام بوده که با موقعیت جغرافیایی مناسب، نقش به سزایی در توسعه اقتصادی داشته است. به قول یک نویسنده بغدادی: «بغداد در سراسر جهان از نظر جلال و شکوه همچون، وسعت توابع و گسترش ابعاد و تعدد خانه‌ها، کاخ‌ها، کوچه‌ها، خیابان‌ها، مغازه‌ها، دکان‌ها، بازارها، راه‌ها و گذرگاه‌ها، مساجد، حمام‌ها، راه‌های برون‌شهری و کاروان‌سراها، آب و هوای مطلوب و آب آشامیدنی سالم و گوارا و سایه‌سارهای مطبوع، بی‌همتا بوده است» (۱)، اما این روند رشد و رونق بغداد همیشگی نبوده است. در دوره‌های مختلف، موقعیت بغداد با آسیب‌های متعددی در روندهای اقتصادی، تجاری و فرهنگی و به ویژه، حوزه بهداشت و سلامت مردمان آن مواجه شده است و ساختار زیست‌محیطی و کالبد شهری بغداد، پیامدهایی را به دنبال داشته است که سبب افزایش میزان مرگ و میر در آن شهر شده است.

این پژوهش به دنبال پاسخی به این پرسش است که ساختار و کالبد شهری بغداد چگونه و به چه میزان در بروز بیماری‌ها و گسترش آن و نهایتاً میزان مرگ و میر در دوره اول خلافت عباسی نقش داشته است؟

فرضیه این تحقیق بر این است که علاوه بر عوامل محیطی، عوامل ساختاری شهری در شیوع، گسترش بیماری‌ها و در نهایت، افزایش میزان مرگ و میر شهر بغداد نقش زیادی داشته است و در موارد بسیاری مانند کالبد شهری، نوع ساخت و سازها و مدیریت شهری، تأثیرات منفی در سلامت و بهداشت مردم داشته است که در نهایت منجر به افزایش مرگ و میر شده است.

هدف این پژوهش، بررسی نقش تأثیرات کالبد شهری بغداد در مرگ و میر و بروز بیماری‌ها در دوره خلافت عباسی است.

اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع در این است که همواره از شهر بغداد در دوره عباسیان به عنوان شهری افسانه‌ای یاد شده است که علاوه بر موقعیت جغرافیایی، ساختار و کالبد شهری آن نیز عامل اصلی رونق و رشد این شهر در دوره عباسیان معرفی شده است که البته این مباحث از حقیقت دور نیست، اما بغداد از نظر محیط - اقلیم و ساختار شهری نیز مشکلاتی از قبیل ضعف دولت مرکزی عباسیان، تغییرات آب و هوایی، ساخت و سازهای نادرست، وقوع جنگ‌ها و درگیری‌های فرقه‌ای داشته است که سبب آسیب‌پذیری این شهر شده است و بدین ترتیب روند شیوع بیماری‌ها را تسریع ساخته و میزان مرگ و میر را افزایش داده است.

۱. پیشینه تحقیق و پژوهش: درباره پیشینه این تحقیق باید گفت: پژوهش‌های زیادی درباره تأثیر اقلیم و محیط جغرافیایی بر فرهنگ، اقتصاد، ادیان، اندیشه و افکار و حوزه سلامت انسان و طب صورت گرفته است. مقاله‌ای تحت عنوان: «جغرافیای پزشکی در طب ابن سینا» (۱۳۹۱ ش.) از غیاث و همکاران، به مزاج شناسی فصل‌های بهار، تابستان، پاییز و زمستان بر اساس شرایط آب و هوایی و کنش و کیفیات فصول، بر اساس نظرات ابن سینا پرداخته است. این مقاله، نه بر مکان و نه بر دوره تاریخی خاصی متمرکز نیست، اما برای شناخت و آگاهی از این موضوع مفید است و مورد استفاده قرار گرفته است.

مقاله دیگری تحت عنوان «تدابیر اقلیمی در محیط‌های مسکونی در طب دوره اسلامی» (۱۳۹۵ ش.) از طاهری، تعامل انسان و محیط (اقلیمی) یا به تعبیری ارتباط روش زندگی با اقلیم در محیط‌های مسکونی را بر پایه گزارش متون طب اسلامی بررسی کرده است. در این مقاله، به بازخوانی سابقه علمی تعامل پایدار انسان با محیط طبیعی و مصنوع برای حفظ اعتدال و سلامتی انسان در متون طب دوره اسلامی، پرداخته شده است. این مقاله ارتباط مستقیمی با پژوهش حاضر ندارد و از آن برای مباحث مقدماتی و توضیحاتی پیرامون جغرافیای پزشکی استفاده شده است. مقاله دیگر تحت عنوان «نقش پارامترهای اقلیمی بر سلامت و بیماری‌های

روش

مفاد اصلی این پژوهش، داده‌هایی برگرفته از منابع تاریخ اسلام است که شامل منابع تاریخی پزشکی، کتاب‌های تاریخ اسلام و منابع جغرافیایی می‌باشد. همچنین از پژوهش‌های جدیدی درباره اوضاع اجتماعی عباسیان در فرمی از مقالات استفاده شده است. روش تحقیق در این پژوهش به صورت تاریخی - تحلیلی است و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که ساختار و کالبد شهری بغداد در دوره عباسیان همیشه موجب رونق و آبادانی نشده است، بلکه آسیب‌های به وجود آمده به واسطه ساخت و سازهای نادرست شهری در حوزه اماکن مختلف مسکونی و غیر مسکونی، باعث بروز مشکلات بهداشتی در شهر بغداد شده است که در تسریع شیوع بیماری‌ها و مرگ و میر تأثیر به سزایی داشته است.

بحث

۱. **تاریخچه جغرافیای پزشکی:** جغرافیای پزشکی، شاخه‌ای از جغرافیای انسانی است که به شدت از جغرافیای طبیعی تأثیر گرفته است (۱). این رشته به شناخت و تأثیر عوامل طبیعی «آب و هوا، جهت وزش باد، تابش آفتاب، تشعشعات طبیعی، ارتفاع منطقه، بافت و جنس ترکیبات و عناصر تشکیل دهنده خاک، پوشش گیاهی، انواع موجودات زنده، کیفیت و کمیت آب» بر زندگی انسان را مد نظر قرار داده است (۲). مکان مناسب برای زندگی باید طبق شرایطی باشد که در جهت تأمین سلامت انسان و دفع بیماری‌ها برآید. بنابراین وقتی یک فرد مکانی را برای سکونت انتخاب می‌کند، باید خاک، حالت پستی و بلندی، پوشش گیاهی، آب و منشأ آن و حالت آب در حین جوشیدن و آفت و خیز آن را بررسی کند و از این مسأله مطلع باشد که آیا محل اسکان او، بادگیر و یا در جای گود و فرو رفته است یا خیر. او باید انواع بادهای منطقه

روحي و روانی افراد» (۱۳۹۷ ش.) از غیاث و شرقی است که نویسندگان در این مقاله به تأثیرات آب و هوایی بر بیماری‌های روحی و روانی افراد پرداخته‌اند. این مقاله به یک دوره تاریخی خاص اختصاص ندارد، بلکه به صورت تجربی به این موضوع پرداخته است، به طوری که به تأثیرات و تغییرات آب و هوا در ایالات آمریکا، ایران و... توجه داشته است. از این پژوهش برای آگاهی بیشتر از مبحث جغرافیای پزشکی استفاده شده است.

مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «بررسی وضع سلامت و بهداشت تغذیه، آب سالم و محیط منطقه عراق در دوره عباسیان» (۱۳۹۸ ش.) از تحقیقات و بررسی‌های فر و همکاران است که به بررسی تدابیر بهداشتی عباسیان و عمدتاً دستگاه خلافت در خصوص بهترین شیوه‌های نگهداری مواد غذایی، نحوه تأمین آب آشامیدنی سالم و تدابیر بهداشتی برای محیط‌هایی نظیر گرمابه‌ها و... پرداخته است. این مقاله از نظر دوره تاریخی به پژوهش حاضر نزدیک است و صرفاً بر بررسی تدابیر بهداشتی متمرکز است. همچنین در مقاله شکرالله خاگرد و کریمی، تحت عنوان «بررسی تأثیر ساختار زیست‌محیطی بغداد بر میزان و شیوع بیماری و مرگ و میر در دوره اول (خلافت) عباسیان (۱۳۹۹ ش.)، به بررسی عوامل جغرافیایی - محیطی بر نوع بیماری‌ها و میزان مرگ و میر در بغداد پرداخته است. این مقاله از حیث موضوع، شهر بغداد در دوره عباسی را مورد بررسی قرار داده است، اما صرفاً بر نقش عوامل محیطی، از قبیل نوع آب و هوا، پستی و بلندی‌ها و رودخانه‌ها و... بر بیماری‌ها و مرگ و میر ناشی از عوامل محیطی تمرکز کرده است. پژوهش حاضر از این جهت متفاوت است که تأثیر عوامل جغرافیایی مصنوع (کالبد شهری) بر سلامت و بیماری در شهر بغداد در دوره عباسی را نشان داده است. از این جهت، باید گفت که با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته، پژوهشی مستقل و تخصصی در این حوزه صورت نگرفته است.

۱-۱. جغرافیایی طبیعی و مصنوع و نقش آن در سلامت انسان: در بسیاری از منابع آمده است که بقراط، برای نقش به سزای شرایط محیطی در سلامتی انسان اهمیت زیادی قائل شده است، حتی در رساله‌ای تحت عنوان «هواها، آب‌ها و مکان‌ها»، به شناخت عوامل مؤثر در روند پزشکی پرداخته است. از این رو ابوزید بلخی، به رساله بقراط تحت مدیریت سه عامل محیطی برای حیات، معاش و سلامتی انسان، یعنی «اماکن، آب‌ها و هواها» در رساله خود اشاره کرده است و به بررسی تأثیر مستقیم این سه عامل در سلامتی جسمی و روانی انسان پرداخته است. او همچنین بر عواملی نظیر بهداشت و سلامت خانه‌ها به عنوان تأثیرات زیست‌محیطی و اقلیمی سه‌گانه خاک، آب و هوا تمرکز کرده است. بقراط، اجتماع و کیفیت این عوامل در محیط مسکونی را در خلق و خوی ساکنان مؤثر دانسته و مزایایی مانند بهداشت بدن، تقویت قوای جسمانی، خوش رویی و اخلاقیات را ذکر کرده است (۴).

در بغداد نیز عوامل محیطی چون آب و هوا، کاهش و افزایش بارندگی‌ها، طغیان رودخانه‌های دجله و فرات، ورزش باد و حتی موقعیت تجارت دریایی بغداد و نزدیکی آن به بندر بصره و ارتباط با خلیج فارس و هند، در بروز بیماری‌ها و افزایش روند مرگ و میر در شهر بغداد تأثیر زیادی داشته است (۵). علاوه بر عوامل محیطی، عوامل انسانی و ساختار شهری نیز مورد توجه و بررسی قرار گرفته‌اند.

۲-۱. بغداد و محیط آن: بغداد و محیط جغرافیای آن: شهر بغداد در دو سوی رودخانه دجله در ۳۳ درجه و ۲۶ درجه و ۱۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۴ درجه و ۲۳ درجه و ۹ دقیقه شرقی قرار دارد که در قرون دوم تا هشتم قمری ایجاد شده است و تا پایان خلافت عباسیان مرکز خلافت تمدن اسلامی بود و قرون متمادی پایگاه فرهنگی جهان اسلام بود (۶).

موقعیت جغرافیای و عوامل طبیعی در بین‌النهرین سبب شده است این منطقه همیشه زیستگاه انسان باشد و راه‌های عبور و مرور سبب ایجاد ارتباط میان انسان‌ها و از میان برداشتن موانع

را شناسایی کند که آیا سالم است یا نه. همچنین نقطه مجاور آن‌ها مانند دریا، مسیل‌ها، کوه‌ها و... را مد نظر قرار دهد (۳)، لذا فقط شرایط محیطی - اقلیمی برای داشتن محیطی سالم جهت سکونت کافی نیست، بلکه باید کالبد شهری یا جغرافیایی مصنوع نیز چنین شرایط مطلوبی را داشته باشند. به طور مثال باید پنجره‌ها و درهای محل اسکان در جهت بادهای شرقی - شمالی باشند، به جهت وزش بادهای شرقی به داخل خانه اهمیت زیادی داده شود، تابش آفتاب باید به گونه‌ای باشد که به همه فضای داخلی خانه بتابد و خانه به نوعی آفتاب‌گیر باشد.

لذا همواره پزشکان قدیم حفظ سلامتی انسان را به عنوان هدف اصلی در روند طب، وابسته به تعامل و سازگاری انسان با محیط اقلیمی، با تکیه بر انطباق ساختاری مزاج انسان با عناصر چهارگانه طبیعت دانسته‌اند. روش زندگی اقلیمی و سازمان‌دهی محیط‌های مسکونی بر پایه ویژگی‌های جغرافیایی و تغییرات اقلیمی مکان‌ها، مهم‌ترین تدابیر پزشکان برای اعتدال مزاج انسان، حفظ سلامتی و اقلیم‌درمانی بوده است و بدین‌جهت سلامتی انسان وابسته به مشارکت پویا و همسازی انسان با شرایط متغیر اقلیمی از طریق تغییر روش و مکان زندگی و فراهم‌بودن زمینه‌های کالبدی این تغییرات در معماری شهر است (۴)، بدین‌ترتیب داشتن جسم و روان سالم در گرو زندگی در محیطی سالم است. تعالیم طبی مسلمانان در ابتدا از تعلیم طبی یونان باستان برگرفته شده است. تعلیم طبی یونان باستان و نیاز به شناخت محیطی برای حفظ و سلامتی و درمان بیماری‌ها، عاملی برای پزشکان دوره اسلامی در تقسیم‌بندی و پرداختن به مسائلی همچون موقعیت، ویژگی‌ها و طراحی شهرها و خانه‌ها، در ارتباط با عوامل اقلیمی و جغرافیایی بوده است. در واقع آداب زندگی متناسب با اقلیم و شناخت طبیعت و عناصر تشکیل‌دهنده انواع زمین‌ها و نیز ویژگی‌های اقلیمی این مناطق و سازمان‌دهی و محیط‌های مسکونی، بر پایه این زمینه‌ها و نیز بخشی از تعالیم اقلیمی متون طب دوره اسلامی درباره زمینه‌های اصلی سلامتی پایدار را تشکیل می‌دهند (۴).

حدود سال ۳۰۰ قبل از میلاد، در طرف باختری دجله و در برابر بابل و سی کیلومتری بغداد بنا شد (۹). در زمان ساسانیان نیز اردشیر بابکان بعد از فتح تیسفون، به موصل رفت و بر سر راه بغداد و آبادی‌های اطراف آن، مورد توجه وی قرار گرفت و آن‌ها را مرمت و معمور کرد (۱۰). به دنبال اقدامات اردشیر بابکان بغداد آباد شد و در زمان شاپور اول، پل آهنینی که تا زمان انوشیروان پا برجا بود، بر روی دجله ساخته شد (۱۱). با ذکر همه این احوال، تیسفون در درجه اول اهمیت قرار داشت و بغداد قریه‌ای بیش نبوده است (۱) تا اینکه در زمان خسرو انوشیروان بغداد رونق بیشتری یافت تا جای که سبب شده است این اندیشه که وی شهر بغداد را بنا کرده است، ایجاد گردد (۱۲). سبب اصلی رونق بغداد در زمان ساسانیان، سیستم آبیاری منظم آن بود، بدین‌صورت که زمین‌های که بین دجله و فرات قرار داشتند، از نهرهای که از فرات جدا و به سمت شرق جاری می‌شدند، آبیاری می‌شد و زمین‌های سمت چپ دجله و دامنه ارتفاعات ایران قرا داشت از نهرهای که در نهروان جدا می‌شد، سیراب می‌شدند (۱۳).

۱-۴. **بنای بغداد اسلامی:** منصور شهر خود را مدینه السلام (شهر صلح) نامید. که اشاره‌ای به بهشت است. این نامی رسمی بود که در اسناد، سکه‌ها و اوزان و مانند آن‌ها ظاهر می‌شد. صورت‌های دیگر این نام به ویژه بغداد، و نام‌های مانند مدینه ابی‌جعفر، مدینه المنصور، مدینه الخفا و الوزرا نیز به کار می‌رفته است. منصور شهر هود را در محلی ساخت که از دوره پیش از اسلام سکونتگاه‌های بسیاری در آنجا وجود داشته و مهم‌ترین آن‌ها دهکده بغداد در ساحل غربی دجله بوده است (۱۳).

عباسیان متوجه شرق شدند و برای نشان‌دادن شکوه دولت خویش در جستجوی پایتخت جدیدی برآمدند. سفاح نخستین خلیفه عباسی از کوفه به انبار تغییر مکان داد منصور هاشمیه نزدیک کوفه نقل مکان کرد، ولی به زودی دریافت که کوفه با جمعیتی آشوبگر و طرفدار علی تأثیر نامطلوبی بر ارتش او خواهد داشت و هاشمیه همان‌گونه که شورش راوندیه نشان داد، آسیب‌پذیر بود. بنابراین درصدد یافتن محلی سوق‌الجیشی

موجود بر سر این راه است که در شمال این منطقه ارتباط میان آذربایجان، ایران و مدیترانه را فراهم می‌نموده است (۷). همچنین منطقه بغداد و اطراف آن، به دلیل اینکه جاده‌های قدیم مانند جاده شوش که بیش از حد دورافتاده بوده و جاده همدان - کرمانشاه - خانیقین که دارای دره‌های ژرف و صعب‌العبور بوده است، سبب شده است منطقه بغداد همیشه یک گذرگاه میان فلات ایران و بین‌النهرین و سوریه و فلسطین و آناتولی باشد (۷)، از گذشته‌های دور حدوداً پنج هزار سال قبل، سربازان جنگی، بازرگانان رفت و آمدشان میان اروپا و آفریقای مدیترانه‌ای با ایران و آسیای مرکزی و هندوستان از منطقه بغداد و اطراف آن صورت می‌گرفته است (۷).

بغداد و منطقه اطراف آن در رسیدن به اروپا و حوزه مدیترانه نقش مهم را ایفا نموده است، چون برای رسیدن به محل تلاقی راه‌های حلب، انطاکیه و به ویژه آناتولی و تنگه‌های مهم بسفر و داردانل، بهترین راه این است که از سوی سرزمین آشور و موصل دوشاخه شود و برای رسیدن به چهارراه حلب، سریع‌ترین راه، بالارفتن از مسیر فرات و از طریق رمی و دیرالزور است و برای رفتن به سواحل مدیترانه یا مصر نیز سهل‌ترین راه، به جای دورزدن شمال بیابان شام و رسیدن به شهرهای مقدسی چون سامرا، کاظمین، کربلا و نجف از بغداد آسان‌تر است تا از راه موصل و حتی شهر بصره. همچنین راه‌های درب الزبیر و درب الحجاج که به مدینه و مکه می‌روند به ترتیب از نجف و سماره شروع می‌شود (۷).

این مباحث نشان‌دهنده اهمیت ارتباطی منطقه بغداد از گذشته‌های دور حتی قبل از پایتخت قرارگرفتن این منطقه برای جهان اسلام بوده است. موقعیت سرزمینی آن بهترین راه مواصلاتی میان سرزمین‌های شرق و غرب است.

۱-۳. **پیشینه تاریخی بغداد قبل از اسلام:** درباره پیشینه تاریخی بغداد تا قبل از هخامنشیان اطلاع چندانی در دست نیست تا اینکه در کتیبه‌ای در نقش رستم از استان کرخا نام برده شده است (۸). کرخ در زبان آرامی به معنای «شهر مستحکم» است (۷)، این منطقه از کناره غربی بغداد است و در زمان سلوکیان شهر سلوکوس، توسط سلوکوس نیکاتر در

۱-۲-۱. **دلایل سیاسی:** هنگامی که امویان از بین رفتند و عباسیان روی کارآمدند، ضرورت نیاز به یک پایتخت جدید، برای آنان به شدت احساس شد، زیرا ایدئولوژی حکومتی عباسیان دیگر نمی‌توانست در پایتخت‌های قبل رشد و نمو داشته باشد، به گونه‌ای که برخی از منابع به صراحت دلیل پایتختی بغداد توسط منصور عباسی در سال ۱۴۵ قمری قیام راوندیه در هاشمیه بود و دلیل دیگر عدم دل‌خوشی از کوفیان بود (۱۵). از دیگر عوامل سیاسی مؤثر در انتخاب شدن بغداد توسط عباسیان به پایتختی را مربوط به خطر ابومسلم خراسانی برای عباسیان ذکر کرده‌اند که «انتقال دهند حکومت به بنی‌عباس بود» (۱۶).

۱-۲-۲. **دلایل تجاری و بازرگانی:** از جمله عوامل مؤثر در پایتختی بغداد می‌توان به اهمیت تجاری و بازرگانی این منطقه اشاره کرد که از نظر گاه منصور عباسی دور نمانده است، حتی در روزهای آغازین جستجو برای یافتن بهترین منطقه برای پایتختی در سرزمین عراق، به آن توجه داشته است، به گونه‌ای که آمده است که منصور در منطقه بغداد، از کشیشان دیرهای منطقه بغداد سؤالات مختلفی درباره اقلیم، نوع گیاهان و حیوانات، سؤالاتی پرسیده بود که همه او را به لحاظ مطلوب بودن امیدوار کرده بودند. این کششان، به موقعیت بازرگانی شهر نیز توجه کرده و برای منصور از اهمیت تجاری از منطقه صحبت کرده‌اند و بیان کرده‌اند که با کشتی، می‌توان کالاهای مختلف بین‌النهرین و ایران را به این شهر وارد و یا از آن صادر کرد (۱۵).

۱-۲-۳. **دلایل سوق‌الجیشی:** موقعیت سوق‌الجیشی نقش مهمی در انتخاب شدن بغداد به عنوان پایتخت عباسیان و خلافت اسلامی داشت و برای منصور عباسی نیز این اهمیت محرز شده بود که این شهر میان‌دورود قرار دارد و جز از طریق پل‌ها نمی‌توان به آن دسترسی داشت. از طرفی در هنگام جنگ و حمله به شهر می‌توان پل‌ها را بست یا آن‌ها را خراب کرد. همچنین رودخانه نیز خود به منزله خندق و مانع ورود مهاجمان بودند که از شهر محافظت می‌کردند، از سوی دیگر چون بغداد بر سر راه شهرهای مهمی چون کوفه، بصره،

برآمد. وی پس از تجسس دقیق و با توجه به ملاحظات نظامی و اقتصادی و اقلیمی، محل بغداد را برگزید. این محل در دشتی حاصلخیز واقع بود که در آنجا کشت و زرع و در دو سوی رودخانه رونق داشت و بر سر راه خراسان واقع و محل تلاقی راه‌های کاروان‌رو، بازارهای ماهانه در آن محل تشکیل می‌یافت. بنابراین در آنجا آذوقه برای ارتش و مردم به وفور به دست می‌آمد. شبکه‌ای از نهرهای متعدد وجود داشت که در کشاورزی از آن‌ها استفاده می‌شد و به منزله استحکامات شهر نیز بود. بغداد در وسط بین‌النهرین قرار داشت و از آب و هوایی معتدل و سالم برخوردار بود و نسبتاً بدون پشه بود (۱۳).

ساخت بغداد بسیار متأثر از هنر و معماری و کلاً شهرسازی ایرانی زمان ساسانی بوده است، به طوری که آمده است منصور برای ساختن بغداد از تیسفون و کاخ آن و سایر شهرهای مدائن دیدن کرده است و بسیاری از مواد و مصالح از آنجا به بغداد آورده شد (۱). در واقع می‌توان گفت که این دیدار و تقلید از بناهای زیبا و با کوه و اسلوب شهرسازی نیز جهت افزایش رونق و شکوه بغداد به همان نسبت مدائن نیز بوده است. منصور بنای بغداد را به یک مهندس ایرانی که نقشه‌ای به شکل دایره کامل در نظر گرفته بود، واگذار کرد و برای این امر کارگران هنرمند از سراسر شهرهای اسلامی را به کار گرفت (۱۴).

۲. عوامل مؤثر در انتخاب بغداد به عنوان پایتخت

عباسیان

۱-۲-۱. **موقعیت طبیعی بغداد:** عراق از نظر طبیعی در گذشته اوضاع بسیار مناسبی داشته است که با حال بسیار متفاوت بوده است، چون تغییراتی که در مجرای دجله و فرات رخ داده بود، رودهای را که در زمان خلفا عراق را در حاصلخیزی به بهشت عدن تبدیل کرده بود، ویران کرد. حالا رودخانه دجله در مجرای پیچ و خم‌داری به سمت جنوب شرقی جاری است و در پایین بغداد با آب‌های رود فرات در قُرنه به هم ملحق می‌شود و از الحاق این دو رود معروف به شط العرب تشکیل می‌شود. این شط در مجرای پهناوری جاری است که به خلیج فارس می‌ریزد (۱۳).

۲-۴. معابر شهری؛ خیابان‌ها و کوچه‌ها: در ساخت بغداد دقت زیادی صورت گرفت، به طوری که یعقوبی چنین یادآور می‌شود: «... مهندسان و معماران و کسانی که به علم پیمودن و مساحت کردن و تقسیم اراضی آشنایی داشته‌اند (مأمورانی) را روانه کردند تا گرد شهر خود معروف به مدینه ابی‌جعفر را خط بکشید (نقشه آن را طرح کنند) و معماران، کارگران صنعتگران از دروگران و آهنگران و مغنیان را فراخواند، حقوق آنان را مشخص کردند و به هر سرزمینی نامه نوشتند که اگر کسی که به کارهای ساختمانی آشنایی دارد به بغداد آید و در نتیجه صد هزار نفر از اصناف و کارگران ساختمانی و صنعتگران نزد منصور گرد آمدند...» (۱۸). این گزارش نشان‌دهنده دقت و تلاش فراوان در ساخت بغداد بر اساس اصول مورد نظر مهندسان امور ساختمانی است، اما به تدریج با گسترش شهر بغداد و افزایش جمعیت آن ساختار شهر با مشکلاتی مواجه گردیده است؛ کم‌عرض بودن خیابان‌ها و یا ساخت غیر اصولی آنان تأثیر منفی بر سبک زندگی ساکنان بغداد بر جای گذاشته است، به طوری که خیابان‌ها در شهر بغداد علاوه بر محل عبور انسان، محل عبور حیوانات نیز بوده است که این امر در هنگام عبور سپاهیان و درباریان در دوران خلافت معتصم (حک: ۲۲۷-۲۱۸ ق.) نیز موجب بروز مشکلاتی می‌شد. «سربازان در آن دوران، در خیابان‌ها چهارنعل می‌تاختند و از کشته و مجروح شدن زنان و کودکان در زیر سم چارپایان خود هراسی نداشتند» (۱).

عنصر مهم دیگر معماری بغداد، دروازه‌ای اصلی شهر بود که خیابان‌های اصلی شهر بغداد به آن‌ها منتهی می‌شدند و رفت و آمد فقط از طریق آن‌ها صورت می‌گرفت، زیرا شهر دارای دیواری بود که مانع ورود و خروج افراد می‌شد. چهار دروازه مشهور بغداد عبارت بودند از: دروازه خراسان در شمال شرقی شهر قرار داشت و مقابل آن دروازه کوفه قرار داشت. دروازه بصره که به سوی شهر بصره از جانب جنوب شرقی باز می‌شد و در جنوب غربی بغداد نیز دروازه شام قرار داشت (۱۹). منتهی شد خیابان‌های اصلی شهر به دروازه‌ها و تنها راه عبور و مرور به شهر از طریق این دروازه‌ها علاوه بر مزیت‌های خاص

واسط و موصل قرار داشت. می‌توانست از اهمیت زیادی برخوردار شود. بنابراین هم به دریا و رود و هم به خشکی و کوهستان دسترسی داشت (۱۵). این دلایل همه توسط کشیشان برای منصور عباسی ذکر شده بود.

۲-۱-۴. دلایل آب و هوای: نیز نقشی مهم در امر پایتختی بغداد داشته‌اند، به گونه‌ای که یعقوبی عقیده داشته است که بغداد در وسط بین‌النهرین قرار داشت و از آب و هوایی معتدل و سالم برخوردار و نسبتاً بدون پشه بود (۱۷).

۲-۲. آسیب‌شناسی موقعیت بغداد: با وجود توصیفات ارائه‌شده درباره شهر بغداد مبنی بر رونق و آبادانی در دوره عباسیان، بررسی‌ها نشان می‌دهد که ویژگی‌های محیطی - اقلیمی و ساختار جغرافیایی بغداد در دوره عباسیان اثرات زیادی بر کیفیت زندگی مردمان بغداد نهاده است که این اثرات همواره در راستای رونق، رشد و بهبود سبک زندگی در بغداد نبوده است، بلکه عوامل محیطی و اقلیمی چون کاهش و یا افزایش بارندگی‌ها، طغیان رودخانه‌های دجله و فرات، ورزش بادهای صحرائی، وقوع طوفان‌ها، آتش‌سوزی و سیلاب‌ها آسیب‌های جدی به وضعیت سلامت ساکنان بغداد وارد کرده (۵) و در کنار شرایط زیست‌محیطی، بر اساس شرایط زندگی شهرنشینی و کالبد شهری نیز عوارض رشد و توسعه بغداد به عنوان یک کلان‌شهر در دوره خود، دقت نظر در ساخت و اداره آن از آسیب‌های زندگی شهری نه تنها مصون نبوده است، بلکه کالبد شهری آن شهر سبب کاهش کیفیت زندگی، گسترش بیماری‌ها و درنهایت از بین رفتن نفوس نیز شده است.

۲-۳. تأثیر کالبد شهری بغداد بر شیوع و گسترش بیماری‌ها: با وجود تلاش‌های خلیفه منصور و دیگر خلفای عباسی در ساخت شهر بغداد، به تدریج نابسامانی‌هایی در روند ساخت ایجاد شد و در نوع معماری، ساخت و سازها و مصالح و مراکز، تغییراتی صورت گرفته که منجر به تولید مراکز و خانه‌های غیر اصولی در بغداد گردید و همین مسأله زمینه‌ساز تأثیرات منفی بر بهداشت و سلامت ساکنان بغداد گردید، از قبیل:

عملکرد آن بیشتر از عناصر جغرافیایی دیگر شهری بوده است (۲۳).

بازارهای بغداد به دلیل وجود کالاهای کمیابی که از سایر سرزمین‌های اسلامی وارد آن می‌شد معروف بود. از قبیل پارچه‌های رنگارنگ ابریشمی معروف به عتابی که منسوب به نام یکی از محله‌های بغداد بود. بسیار معروف بود. در بغداد پارچه‌های برای لباس، عمامه‌ها و دستمال‌ها و حصیر خوب سامانی می‌بافتند (۱۳)، اما همیشه بازارها در این شرایط مناسب قرار نداشتند و گاهی در سلامت و زندگی ساکنان بغداد اثرات منفی داشتند، زیرا ساختار بازارها به گونه‌ای بود که همواره در آنجا تراکم جمعیت وجود داشت و عمدتاً ساختار چوبی داشت و اقدامات صنعتی نیز در آنجا صورت می‌گرفت و همین امر سبب ایجاد آلودگی شدید در شهر بغداد بود. به نقل از یاقوت حموی، «دود حاصل از صنایع در بازارهای بغداد، دیوار شهر را سیاه می‌کرد و منصور از این موضوع به شدت ناراحت بود، از این رو بازارهای بغداد را به کرخ (از محله‌های بغداد که حدوداً یازده سال پس از بنای بغداد شکل گرفت. ابتدا بازارهای بغداد و به تدریج، منازل مسکونی بازاریان به کرخ منتقل و به یکی از محله‌های مهم بغداد تبدیل شد) منتقل کرد» (۲۴). افزایش امنیت شهر بغداد، جلوگیری از شورش‌های احتمالی، گسترش و توسعه بازارها و رفع مزاحمت برخی از حرفه‌ها برای ساکنین شهر بغداد ذکر شده‌اند (۲۵).

در واقع ساختار مسقف چوبی بازارها و آلودگی و مزاحمت برخی از حرف در بازارها، از ویژگی خود بازار بود که تأثیر منفی بر سلامت و سبک زندگی داشت. علاوه بر این ویژگی که تا حدودی طبیعی به نظر می‌رسد، مسائلی دیگری نیز در بازارهای معروف بغداد وجود داشته که به نفس بازار ارتباط ندارد و در واقع نمی‌توان از حیث این امور بازار را دارای تأثیر منفی بر سلامت بغدادیان دانست. از قبیل درگیری‌های مختلف ایجادشده در مناطق تجاری و بازارها است. مهم‌ترین بخش تاریخی و در واقع نبض اقتصاد بغداد محله کرخ بود که به سرعت رونق یافت تا جای که در اوایل قرن سوم، آبادترین و پررونق‌ترین محله بغداد شد. در این محله نه تنها تجارتخانه‌ها

خود چون امکان کنترل، نظارت بر رفت آمد، تحت امر بودن عابران و... از نظر میزان و حجم ترددی که ایجاد می‌کرد در مواردی خطرآفرین بود، زیرا عبور و مرور از طریق خیابان‌های منتهی به چهار دروازه فقط صورت می‌گرفت که با توجه به رشد و توسعه بغداد، مشکلاتی را به وجود آورد.

۲-۵. ساختمان‌های متراکم و ساخت و سازهای غیر

اصولی؛ عامل بروز بیماری: ساخت دایره‌ای بغداد در ابتدا طرحی کامل به نظر می‌رسید و در جای خود منحصر به فرد بود و پلان آن با مفهوم کیهانی، مرکز امپراتوری عالم مطابقت داشت، اما شکل آرمانی آن فقط چند سال دوام داشت، زیرا به دلیل نیازهای اقتصادی، شهر به آن سوی دیوارهایش رانده شد و خلفا و شاهزادگان عمده برای آرامش و امنیت بیشتر، کاخ‌های خود را در مرکز شهر ترک کردند و در بیرون شهر اقامت گزیدند (۲۰). بنابراین شهر بغداد عباسیان در آغاز کاخ باشکوه شاهی بود نه یکی از مراکز غنی صنعتی، دیوانی و بازرگانی (۲۰). بنابراین با توجه به ساختار فیزیکی بغداد، همواره در شکوه و امنیت قرار نداشت. همچنین در دوره عباسیان، شیوه ترتیب‌بندی در خانه‌سازی، برای اولین بار در سطح وسیعی به جهانیان معرفی شد (۲۱) که به نظر می‌رسد این امر به دلیل بحران مسکن در قرن چهارم قمری بوده است. به نقل از جاحظ «در دوره عباسیان، خانه‌های درباریان از یکدیگر فاصله داشتند، اما در محله‌ها، اتاق‌ها یا خانه‌های معمولی مردم عامی متراکم بود، به گونه‌ای که پنجره‌های خانه‌ها رو به کوچه‌های باریک باز می‌شد. خانه‌های افراد فقیر حمام نداشت و آن‌ها مجبور بودند در نزدیکی چاه‌های آب حمام می‌کردند و یا (حمام کردن) مکانی مناسب و بهداشتی در دسترس نبود» (۲۲).

۲-۶. بازارها و تأثیر ساختار آن بر سلامت: بازار در

شهرهای سنتی سرزمین‌های اسلامی شرقی، دارای ویژگی خاص است که سبب تمایز آن با سایر حوزه‌های شهری می‌شود و آن اینکه بازار به مثابه محوریت و مرکزیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و قلب شهر عمل می‌کرده است و نقش و

زدند و تعدد زیادی از پیشه‌وران کشته شدند و حدود سیصد مغازه غارت و تخریب شد و آمار تلفات جانی آن بسیار زیاد ذکر شده است، به طوری که ابن اثیر می‌گوید: «عده کسانی که در آن آتش‌سوزی جان سپردند هفده هزار نفر و از امکان سیصد دکان و بسیاری از ساختمان‌های مسکوتی و سی‌وسه مسجد و اموال بی‌شماری از مردم تلف شد و پاک سوخت» (۳۰)، حتی برخی از صاحبان حرف به جرم‌های سیاسی نیز کشته می‌شدند در خلافت القائم به دستور رییس‌الرؤسا وزیر، شخصی به نام ابو عبدالله بن جلاب، رییس اصناف بزازان را که از شیعیان سرشناس محله باب الطاق بود به جرم غلو در تشیع در سر در مغازه‌اش به دار آویخت (۳۱).

۳. آسیب‌پذیر بودن کالبد بغداد در مقابل آتش‌سوزی‌ها:
آتش‌گرفتن بازارها و پل‌ها، یکی از دلایل افزایش مرگ و میر در شهر بغداد بود که این امر یا در پی درگیری‌های فرقه‌ای - دینی و یا به دنبال جنگ‌های متعدد صورت می‌گرفت، «که همواره تعصب و افراط ابوالفضل بن عباس وزیر و حاجبش، صافی در سال ۳۶۱ قمری در محله کرخ را به همراه داشت که در آن زمان پایگاه شیعیان بود و طی یک آتش‌سوزی گسترده، هفده هزار نفر جان خود را از دست دادند» (۳۰). همچنین در این محله، در سال ۳۷۱ قمری و بر اثر وقوع آتش‌سوزی، عده‌ای از مردم کشته شدند (۳۱).
آتش‌سوزی‌های متعدد نیز تأثیرات منفی فراوانی بر عمران و آبادانی کرخ بر جای گذاشت. در قرن چهارم و پنجم قمری آتش‌سوزی‌های مکرری در محله کرخ اتفاق افتاد. در سال ۳۰۷ قمری، آتش‌سوزی در کرخ موجب خرابی خانه‌های فراوان و کشته‌شدن انسان‌های بسیاری شد. در سال ۳۰۹ قمری نیز، آتش‌سوزی دیگری در بازار کفاشان، بین پل جدید و طاق حرآنی رخ داد که انسان‌های بسیاری در آتش سوختند. آتش‌سوزی در نهر طابق در سال ۳۱۴ قمری باعث سوخته‌شدن هزار خانه و دکان شد. در سال ۳۶۳ قمری و همچنین در سال ۳۷۱ قمری نیز در کرخ آتش‌سوزی رخ داد که در پی آن اماکن بسیاری در آتش سوخت و تعداد زیادی از مردم کشته شدند. این آتش‌سوزی یک هفته ادامه داشت (۳۲).

دکان‌ها، بلکه به تدریج محل سکونت تاجران و پیشه‌وران نیز به کرخ انتقال یافت و کرخ منطقه مسکونی با ترکیب جمعیتی مذهبی متفاوت نیز شد (۲۴).

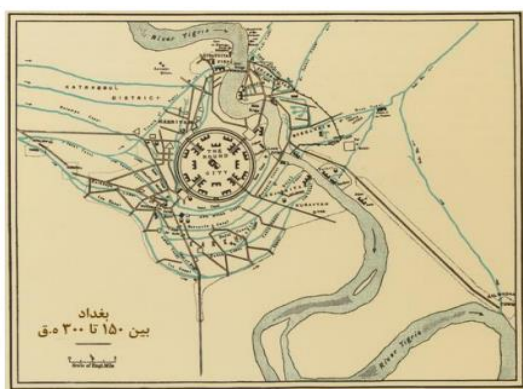
بنابراین بافت جمعیتی مذهبی این منطقه، در پی درگیری‌های مختلف نتایج جبران‌ناپذیر و خسارت برای پیشه‌وران و صاحبان اصناف مختلف در پی داشت، در ضمن توده مردم و جامعه آن عصر به دلیل وابستگی‌های فرقه‌ای و خونی و فرهنگی ویژه‌ای که با پیشه‌وران و صاحبان حرف داشتند در وهله اول به تدریج مخالف پیروان مذاهب دیگر نمی‌شدند و در وهله دوم نیز از حکومت فاصله می‌گرفتند و چراکه عمال ایجاد افتراق و اختلاف میان خویشان پیشه‌وران با دیگر افراد جامعه و نابودی اموال و مغازه‌ها، غارت دارایی‌ها، حتی کشته‌شدن پیشه‌وران می‌شد (۲۶).

کشتار پیشه‌وران: از آنجایی که نیروی انسانی ماهر در اقتصاد از شاخه‌های توسعه رشد جامعه است، درگیری‌ها در بازارهای و محلات تجاری بغداد، علاوه از هدررفت سرمایه و تضعیف اقتصاد، سبب از بین‌رفتن نیروی انسانی ماهر می‌شد. پیشه‌وران از مهم‌ترین عناصر جامعه محسوب می‌شدند و از بین‌رفتن نیروی ماهر و جایگزین کردن نیروی جدید با همان مهارت‌ها، با توجه به شیوه آموزشی زمان‌بر، بسیار طولانی می‌شد در آن زمان میان پیشه‌وران افراد از سن ۱۲ تا ۱۵ سالگی شروع می‌شد (۲۷)، یعنی ده سال زمان می‌برد تا یک به مرتبه استادی برسد. بنابراین از بین‌رفتن پیشه‌وران، خسارات زیادی بر جامعه عباسی تحمیل کرد. در مواردی از کشتار صاحبان حرف آمده است که در سال ۲۳۴ قمری در جنگ میان شیعیان و اهل سنت در بازار کرخ تعداد زیادی بازاریان کشته و برخی قبور نبش شد (۲۸). در سال ۲۴۶ درگیری‌های مذهبی میان اهل سنت بغداد و ساکنان محله و بازار کرخ منجر به کشته‌شدن تعدد زیادی از طرفین شد (۲۹). همچنین حمایت بازاریان کرخ از شورشیان شیعه در یکی از زندان‌های بغداد در سال ۲۶۲ قمری باعث شد ابوالفضل شیرازی وزیر الطائع، گروهی را به همراه صافی حاجب برای جنگ با مردم کرخ روانه کند و آن‌ها کرخ را آتش

گفته ابن رسته: «عباسیان برای تأمین امنیت مسافران در رودخانه‌ها، پاسگاه‌هایی میان نيزارهای فراوان ساختند، چراکه راه‌ها در آنجا باریکه و شامل کوچه‌های میان نيزارها بود که راهزنان می‌توانستند در آن‌ها کمین کنند. مکان‌های نیز مانند دکان‌های کوچک محلی برای پاسداری از قایق‌ها و کشتی‌های در تردد ساختند که در هر یک پنج نفر قرار دادند که مسئول حراست بودند (۳۷). همچنین مقدسی آورده است از هر چهل نفر مسافری که از آن مناطق عبور می‌کردند تنها یک نفر به سلامت بازمی‌گشت (۳۸).

شهر بغداد مانند بسیاری از شهرها در دوره عباسی اهمیت زیادی به تأمین آب شهر داده شد و کانال‌های آبرسانی به تمام محلات مسکونی کشیده شده بود (۳۹).

شکل زیر موقعیت مدور بغداد نسبت به دجله و کانال‌های آبرسانی را نشان می‌دهد. این مبحث مؤید نقاط قوت بغداد است، اما این کانال‌های متعدد آبرسانی گاهاً مشکلاتی را نیز به همراه داشتند، از قبیل بسته یا باز شدن این کانال‌ها در موقعیت‌های سیاسی و درگیری‌های مختلف که باعث از بین رفتن نفوس می‌شد و علاوه بر آن تخریب کانال‌ها و یا از بین بردن پل‌ها سبب آسیب به بخش‌های مختلف اقتصادی نیز می‌شد که تبعات منفی بر سبک زندگی مردمان آن سامان داشته است.

۳-۳. مسأله تأمین آب آشامیدنی سالم و آب‌انبارها و

چاه‌های آب: با وجود شبکه‌ای نهرهای متعدد در بغداد که از آن برای کشاورزی استفاده می‌شد و به منزله استحکامات هر

۳-۱. تأثیر کالبد شهری بغداد در جنگ‌ها و درگیری‌های

داخلی: منصور عباسی به سبب دلایل امنیتی، در مقابل بغداد که در ساحل غربی دجله قرار داشت، رصافه را که در ساحل شرقی رودخانه ساخت. خلیفه از شورش سپاهیان بر ضد خود هراس داشت و دولتمردان او را در ساخت رصافه تشویق کردند (۳۳). از این رو باید گفت هرچند بغداد به وسیله موانع طبیعی و ساخت دایره‌ای شکل، تا حدود زیادی از آسیب‌های حملات خارجی در امان بود، اما از نظر درگیری‌های داخلی، شورش‌ها، شورش مخالفان، شورش سپاهیان و درگیری گروه‌های مذهبی در امان نبود و خلفا نیز از همان ابتدا به این مسأله آگاهی یافتند. از این رو جنگ و شورش‌های داخلی در بغداد و تبعات آن اجتناب‌ناپذیر بود، به طوری که درگیری‌های محلات مختلف بغداد یکی دیگر از عوامل افزایش مرگ و میر در بغداد بود، به طوری که در سال ۶۴۰ قمری و در آغاز خلافت المستعصم (حک: ۵۶۵-۶۴۰ ق.)، فتنه بزرگی در رابطه با شکار شیر در دو تا از محله‌های بغداد رخ داد که منجر به کشتار جمعی و غارت برخی از اماکن شد و این واقعه در افزایش ناامنی و دزدی‌ها بسیار تأثیرگذار بود، به طوری که در سال‌های ۶۴۸-۶۴۴ قمری شمار دزدان در بغداد به شدت افزایش یافت (۳۴). فتنه‌های مذهبی نیز از عوامل بروز جنگ در محله‌های مختلف شهر بغداد بود و در سال ۶۵۴ قمری، بزرگ‌ترین فتنه و آشوب میان شیعیان و سنیان در محله معروف کرخ رخ داد که به کشتار جمع زیادی از مردم شهر و غارت منازل کشیده شد (۳۴-۳۵).

۳-۲. آسیب‌پذیری کانال‌های آب: از دلایل عمده منصور

برای انتخاب بغداد به عنوان پایتخت، اهمیت رودخانه فرات و شرایط مساعد آن برای کشتیرانی بود. رودهای دجله و فرات و رودهای فراوان آن‌ها به عباسیان این امکان را می‌داد تا با حفر کانال‌ها و آبراهه‌های فراوان با سرزمین‌های اطراف ارتباط برقرار کنند (۳۶)، علاوه بر مزیت‌های این کانال‌ها و آبره‌ها، همراه خطراتی را در پی داشته‌اند، از قبیل راهزنان و دزدان یا سوانح طبیعی که سازوکارهای عباسیان برای تأمین امنیت این آبراهه‌ها نشان‌دهنده آسیب‌پذیری این بخش نیز بوده است. به

کافی، وجود انواع حشرات و گاه مارها در زندان، پوشاندن لباس‌های بسیار کثیف به زندانیان، از جمله موارد بیماری‌زایی بودند که اغلب سبب ابتلا به بیماری‌های جسمی و روحی زندانیان می‌شد (۴۲).

در زمان خلافت منصور، تعدادی از علویان را در خانه‌های بسیار تنگ و کوچک زندانی کرده بودند که حتی قادر به حرکت زیاد نبودند و در نهایت، تعداد زیادی از زندانیان به دلیل چنین شرایط نامساعدی درگذشتند (۴۳). همچنین در برخی از گزارش‌ها آمده است، زندانیانی در همان مکانی که زنجیرشده بودند، مجبور به وضوگرفتن بودند. رطوبت زیاد باعث متورم‌شدن پاها و سپس سایر اعضای بدن آنان می‌شد که در نهایت سبب مرگشان می‌شد و اگر یکی از زندانیان فوت می‌کرد، جسدش در همانجا می‌ماند و این امر موجب شیوع بیماری دیگری در میان زندانیان می‌شد. همچنین بر اثر تاریکی حاکم در زندان، بینایی زندانیان بسیار دچار آسیب می‌شد (۴۴). رعایت امور بهداشتی در زمینه تغذیه، وضع آب و محیط، سبب بهبود زندگی در دربار خلفا شده بود و علیرغم برخی اقدامات برای بهبود سطح بهداشت عمومی، وضع بهداشتی مراکزی چون زندان‌ها در دوره عباسیان در عراق و به ویژه در شهر بغداد، بسیار نامناسب توصیف شده است (۴۵). همین امر سبب بروز بیماری‌ها و در نتیجه، افزایش میزان مرگ و میر شده است.

۳-۵. مستراح‌ها و شیوع بیماری: درباره شرایط مستراح و سرویس‌های بهداشتی نیز گفته شده است که در دوره خلافت عباسیان، تقریباً هر خانه‌ای دارای مبال (مستراح و کنیف به لهجه کوفیان، حشّ به لهجه بصریان، مذهب به گفته شامیان، بیت‌الخلا به گفته مدنیان، و مرحاض به قول یمینیان) بود. با آنکه هیچ تصویری از شکل مستراح‌های آن زمان در دست نیست، اما بعضی مستندات حاکی از آن است که «دو نوع مستراح وجود داشته است: مستراح چاهی و مستراح بدون چاه، مستراح‌های چاهی که گویا همگانی‌تر بودند، چاه داشتند و در جایگاه نشیمن آن‌ها، لوح‌هایی جای داده شده بودند. هرگاه چاه‌ها پر می‌شدند و بوی آن‌ها زننده می‌شد، چاه را کور

نیز محسوب می‌شد و بغداد در وسط بین‌النهرین قرار داشت و از آب و هوایی معتدل و سالم برخوردار بود (۱۷)، اما از همه نهر و به راحتی نمی‌توانستند برای تأمین آب آشامیدنی مورد نیاز استفاده شود و نیاز به ساز کارهای اصولی داشت که گاه در موارد متعدد با مشکلاتی نیز مواجه می‌شدند. از این رو آب را که در آب‌انبارها ذخیره می‌کردند، با توجه به ذخیره آب برای مدت طولانی و عدم وجود سیستم ضد عفونی در آن دوران، خود منشأ آلودگی و در نهایت، بیماری‌زایی بودند. همچنین چاه‌های آب که از منابع عمده تأمین آب آشامیدنی اهالی بغداد به شمار می‌آمدند، بنا به دلایل مختلفی نظیر خشکسالی‌های طولانی، ورود حیوانات و جانوران در چاه، یا جنگ و درگیری، تخریب یا دچار صدمات شدیدی می‌شدند که در بروز بیماری‌ها نقش مهمی را ایفا می‌کردند. از همین رو عضالدوله دیلمی (حک: ۳۷۲-۳۳۸ ق.) در دوران حکومت خود، اقدامات عمرانی از قبیل بنای آب‌انبارها در شهر بغداد و دیگر شهرها انجام داده است (۴۰).

۳-۱-۳. کمبود حمام: در گزارش‌های مختلف از وجود حمام‌ها در مناطق مختلف بغداد سخن آمده است، به طوری که ابن جبیر می‌نویسد: «در محله شرقی بغداد هفده محله وجود داشت که هر یک برای خود مستقل بوده است و در هر یک حمام‌ها ساخته شده بود و در نزدیکی محله باب البصره، مارستان قرار داشت که محل زندگی و تجمع اطبا بوده است (۴۱)، اما با وجود اینکه در دوره خلافت عباسیان، ساخت حمام رشد چشم‌گیری داشت و این امر تا آغاز قرن چهارم قمری ادامه داشت، اما به تدریج رو به کاهش رفت، به طوری که در آغاز قرن چهارم، تعداد ۱۰ هزار حمام در شهر بغداد فعالیت داشته‌اند، اما در نیمه قرن، تعداد حمام‌ها به نصف کاهش یافت، حتی وجود حمام در خانه‌های شهر بغداد، آن‌ها را از سایر خانه‌های اقشار پایین جامعه متمایز می‌کرد (۴۲).

۳-۴. کالبد بنای زندان‌ها و تأثیر آن بر شیوع بیماری‌ها: در دوره عباسیان، زندان‌ها وضع نامناسبی داشتند، به ویژه زندان‌هایی که مخصوص مخالفان حکومت عباسی بودند، از نظر بهداشتی وضع نامساعدی داشتند و بوی تعفن، عدم نور

حمام‌ها و کثافات دیگر را در نهرها و رود دجله می‌ریختند و از آب همان نهر و رود می‌آشامیدند و در نتیجه موجب شیوع امراض مختلفی می‌شدند. گاهی از طرف خلفا دستوراتی علیه چنین کارهایی داده می‌شد، به طوری که خلیفه مقتدی (حک: ۴۸۷-۴۶۷ ق.)، در نیمه دوم قرن پنجم، فرمان داد تا برای فاضلاب حمام‌ها که تا آن روز در رود دجله می‌ریختند، چاه کنده شود و دیگر آب‌های آلوده را در دجله نریزند» (۳۷).

۳-۷. سیستم آب‌رسانی و بروز بیماری‌ها: در بغداد، با وجود نزدیکی به دو رود مهم دجله و فرات، همواره مشکل تأمین آب آشامیدنی سالم وجود داشته است، به طوری که گفته شده است: چون موفق (برادر خلیفه معتمد (حک: ۲۷۹-۲۵۶ ق.)) که در واقع زمامدار آن دوران بود، وارد شهر اصفهان شد، همراهش مقداری آب دجله بود و چون از آب اصفهان نوشید «آن را بر آب دجله ترجیح داد و فرمان داد که هر چه آب دجله باقی مانده است را دور بریزند و به آب اصفهان اکتفا نمود» (۴۷).

نتیجه‌گیری

شهر بغداد در دوره عباسیان به رونق، رشد و آبادانی معروف بوده است. با وجود اینکه شهر بغداد در دوره خلافت منصور بارانمایی و مشاوره اندیشمندان، مهندسان و معماران ماهر ساخته شده و تلاش‌های زیادی در جهت ساختار مناسب این شهر صورت گرفت، اما این بررسی نشان می‌دهد که ساختار جغرافیایی - کالبد شهری بغداد در دوره خلافت عباسیان تأثیرات زیادی بر کیفیت زندگی مردمان آن شهر گذاشته است که این تأثیرات همواره در راستای رونق، رشد و بهبود سبک زندگی در بغداد نبوده است و عناصر کالبد شهری در بغداد، چون وقوع جنگ و درگیری‌ها و ساختار سازه‌های مختلفی چون پل‌های چوبی و آسیب‌پذیر بودن آن‌ها در مقابل آتش‌سوزی یا سیلاب‌ها، افزایش بی‌شمار ساختمان‌های فاقد حمام و دستشویی، کوچه‌های تنگ و باریکی که محل عبور انسان و احشام بودند و چنین کالبد شهری که بر کیفیت بهداشت و سلامت وزندگی ساکنان شهر بغداد تأثیرات منفی

می‌کردند و آن چاه بدون استفاده باقی می‌ماند. ثروتمندان، برای خود مستراح‌های شخصی داشتند که افراد دیگر اجازه استفاده از آن‌ها را نداشتند. وجود گروهی به نام کتاس، حشاش یا کتاف (مستراح‌پاک‌کن) دلیل بر این است که مستراح‌های بدون چاه هم وجود داشته‌اند» (۴۶). در این مستراح‌ها، نظافت‌کننده‌هایی در فاصله‌های معین می‌آمدند تا فضولات انسانی را برداشته و به جایی در بیرون شهر حمل کنند. وجود مستراح‌های بدون چاه از اینجا نیز تأیید می‌شود که در بصره، گروهی متعهد به پیمان پاک‌کردن مستراح‌ها بودند. آن‌ها فضولات انسانی را جمع‌آوری کرده و در آفتاب خشک می‌کردند و در بازار به عنوان سوخت می‌فروختند. مصرعی از شعر ابن معتر بر این مضمون آمده است که یک مستراح یا پاک می‌شود و یا پرشده و به طور کامل بسته می‌شود. این گفته مصداقی بر این امر است که مستراح در زمان خلافت عباسیان به دو گونه بوده است. با آنکه تهی‌دستان و روستاییان از پشت بته‌ها و زمین‌های بایر به عنوان مستراح استفاده می‌کردند، ثروتمندان مستراح‌هایی را با هزینه‌های سرسام‌آور می‌ساختند (۴۷). با وجود گزارش‌های ذکرشده از وجود مستراح در شهر بغداد، باید گفت که ساخت مستراح برای همه امکان‌پذیر نبود است و وجود مستراح‌های یادشده نیز، خود در بروز بیماری نقش به‌سزایی داشتند. بروز بیماری‌های ناشی از مستراح‌ها به دو دلیل رخ می‌داد: عدم رعایت اصول بهداشتی در تمیزکردن مستراح یا فاصله آن تا اندرونی خانه‌ها و عدم وجود چاه برای مستراح‌ها؛ دوم با توجه به اینکه جمع‌آوری فضولات انسانی، حمل و نیز فروش آن در بازارها به عنوان سوخت، شغل بسیاری از افراد محسوب می‌شد، همین روند تخلیه و خشک‌کردن فضولات مستراح، در بروز بیماری نقش داشت.

۳-۶. سیستم دفع فاضلاب در بغداد و نقش آن در بروز و شیوع بیماری‌ها: سیستم عمومی در دفع فاضلاب در شهر بغداد وجود نداشته است و همین امر موجب بروز مشکلات بهداشتی متعددی برای اهالی بغداد شده بود. در این باره باید گفت: «مردم بغداد نظافت را رعایت نمی‌کردند، فاضلاب

بر جای گذاشته است و رشد عوامل بیماری‌زا و نهایتاً افزایش میزان و مرگ و میر نفوس در بغداد، در دوره اول خلافت عباسی نقش پررنگی داشته است.

مشارکت نویسندگان

زینب کریمی: ایده و طرح اولیه موضوع، گردآوری داده‌ها، تجزیه و تحلیل نهایی و انجام اصلاحات. شکرالله خاگرد: مطالعه نسخه اولیه مقاله، راهنمایی در جهت رفع اشکالات اولیه و راهنمای‌های لازم. معصومه دهقان: معرفی منابع و نظارت بر مقاله. نویسندگان تمامی مراحل پژوهش را به انجام رسانده و ضمن تأیید نسخه نهایی، مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته است.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

References

1. Khatib Baghdadi A. History of Baghdad ya islam city. Beirut: Dar al-Kitab al-Almiyeh; No Date. [Arabic]
2. Ghias M.Sharghi M, Taghdisi A. Medical Geography in Avicenna's Medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2012; 3(1): 71-76. [Persian]
3. Ibn Sina H. Law in Medicine. qanoon fe teb. Translated by Sharafkandi AR. Tehran: Soroush Publications; 1984. p.187-230. [Persian]
4. Taheri J. The Climatic Plans of Sustainable Environment in Islamic Medicine. Journal For the History of Science. 2014; 12(1): 17-37. [Persian]
5. Khakrand SH, Karimi Z. Investigating the Impact of Baghdad Environmental Structure on Illness and Mortality in the (First) Period of the Abbasid Caliphate. Medical History, 2021; 13(46): 1-10. [Persian]
6. Anonymous. The Encyclopedia of Islam. Edited by Lewes CH, Pellet J, Schacht Leden E. J Brill. 1986. Vol.1 p.894. [Persian]
7. Duri A. (Baghdad) several articles in history and historical geography. Translated by Dolatshahi E, Proshani I. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation; 1996. p.5, 81-83. [Persian]
8. Mushkur MJ. Princes in ancient times. In the history of pre-Islamic tribes and kings. Tehran: Amir Kabir Publications; 1968. p.194. [Persian]
9. Pygoluskaya N. Cities of Iran in Parthian times and the Sassanids. Translated by Enayatullah R. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1998. p.133. [Persian]
10. Balami AM. Tarikh Bal'ami. Edited by Bahar MT (Malak al-Shoara). Tehran: Zora Publications; 2000. p.83. [Persian]
11. Khan Mir GH. Habib al-Ciar. Under the Supervision of Dabir Ceaghe M. Tehran: Ketab Foroshe Khayam Publications; 1954. Vol.1 p.223. [Persian]
12. Gardizi AS. Zen al-Akhbar. Against and Annihilation and Suspension of Habibi AH. Tehran: Iran Culture Foundation Publications; 1968. p.33. [Persian]
13. Guy L. Historical geography of the lands of the Eastern Caliphate. Translated by Erfan M. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1987. p.4, 7, 27, 32, 88. [Persian]
14. Alam NA. The blessing of Ismail. Middle Eastern art in the Islamic era. Translated by Tafzali AA. Mashhad: Quds Razavi Publications; 2003. p.46. [Persian]
15. Ibn Khaldun A. Al-Abar. Translated by Ayati AM. Tehran: Publications of the Institute of Cultural Studies and Research; 1985. Vol.2 p.306-307. [Persian]
16. Hamza Isfahani H. History of Prophets and Kings. Translated by Shaar J. Tehran: Iran Culture Foundation Publications; 1967. p.199. [Persian]
17. Yaqubi A. Al-Baldan. Translated by Ayati ME. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 2002. p.5-6. [Persian]
18. Yaqubi A. Tarikh Yaqubi. Translated by Ayati ME. Tehran: Scientific and Cultural; 1992. p.9. [Persian]
19. Lassner J. The Tppography of Baghdad in the Early Middle Ages Wayne State University Press; 1970. p.28. [Persian]
20. Ettinghausen RWG. The art of Islamic architecture. Translated by Azand Y. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books; 2011. p.98. [Persian]
21. Al-Jahez A. Al-Boukhla. Research by Abdul Sater A. Beirut: Dar va Maktaba al-Helal; 1988. p.17. [Arabic]
22. Available at: <http://www.ensani.ir/fa/article/46449>.
23. Proceedings of the first conference of Armanshahr-e Islami. Compiled by Montazer Al-Qaim A. Esfahan: University of Esfahan; 2008. p.224. [Persian]
24. Ahmadi MQ. Baghdad Karkh. Shiite base in the fourth and fifth centuries AH. Journal of Islamic History in the Mirror of Researc. 2009; 6(22): 7-36. [Persian]
25. Azadbakht E. The situation of Baghdad markets in the first Abbasid priod. Master Thesis. Tehran: Al-Zahra University; 2014. [Persian]
26. Sadeghi Gandmani MA, Hamani K. The role of religious conflicts in the economic weakening of Baghdad craftsmen in the fourth and fifth centuries AH. Journal of Historical Research in Iran and Islam. 2021; 15(28): 187-206. [Persian]
27. Esavi CH. Economic History of Iran. Translated by Azhand Y. Tehran: Gostareh Publishing; 1983. p.449. [Persian]
28. Ibn al-Imad SH. Al-Zahab fi akhbar man zahab. Beirut: Dar Ibn Kathir; 1989. Vol.4 p.232. [Arabic]
29. Ibn Kathir A. Al-Badaye va al-Nahaye. Beirut: Dar al-Fikr; 1981. Vol.11 p.232. [Arabic]

30. Ibn Athir A. Al-Kamil fi al-Tarikh. Beirut: Institute of Arab History; 1994. Vol.5 p.222, 283, 443; Vol.21 p.40. [Arabic]
31. Ibn Jouze AB. Al-Montazam fe tarikh al-Molook al-Omam. Corrected by Zarzour N. Beirut: Scientific Library; 1939. Vol.14 p.281; Vol.16 p.8. [Arabic]
32. Iqbal Ashtiani A, Aqeli B. History of Iran after Islam. Tehran: Namesh Publishing; 1999. p.152. [Persian]
33. Maki MK. Islamic Civilization in the Abbasid Era. Translated by Sepehri M. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books and Universities; 2004. p.125. [Persian]
34. Ibn Futi A. The events of the community (events of the seventh century AH) Translated by Ayati AM. Tehran: Association of Cultural Works and Honors; 2002. [Persian]
35. Ibn Taghtaghe M. Al-Fakhre fi adab Al-Soltane va Al-Doval eslame. Beirut: Dar al-Sader; 1964. p.319. [Arabic]
36. Metz A. Al-Hadhara al-Salamiyyah fi al-Qarn al-Rabi 'al-Hijri. Translated by Abdul Hadi Abu Rid M. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi; 1967. Vol.2 p.394. [Arabic]
37. Ibn Raste A. Al-Alagh al-Nafiseh. Translate and Suspensed by Ghare Chanloo H. Tehran: Amir Kabir Publications Institute; 1987. p.161, 183. [Persian]
38. Moqaddasi A. Ahsan al-Taqasim. Qahereh: Maktab Madbouli; 1991. p.26. [Arabic]
39. Akbari M. Investigating the social and institutional structure of the cities of Baghdad. Fustat and Qairwan. Master Thesis in History. Ahwaz: Chamran Martyr of Ahwaz University; 2015. p.12. [Persian]
40. Soltani M. History and ideas of Zaidiyyah. Qom: Publication Adiyani; 2011. p.107. [Persian]
41. Ibn Jubayr M. Travelogue. Translated by Atabaki P. Mashhad: Islamic Research Foundation, Astan Qods Razavi; 1991. p.212. [Persian]
42. Massoudi A. Al-Tanbiya and al-Ashraf. Beirut: Dar al-Sa'ab; No Date. p.299. [Arabic]
43. Nakhjvani H-SH. Al-Salaf Experiences. Tehran: Print by Abbas Iqbal; 1979. p.128. [Persian]
44. Bineshefar F, Karimi Z. Health Status (Nutrition) Water. Environment in the Iraq region in Abbasid Period. Medical History Journal. 2019; 11(39): 97-108. [Persian]
45. Tawhidi A. Al-Mata'a and al-Mu'awansa. Edited by Amin A. Sidon: Al-Maktaba al-Assariyah; year. p.54. [Arabic]
46. Hamadani B. Maqamat Badi al-Zaman hamdani. Translator Tabibian H. Tehran: Amir Kabir Publications; 2013. p.171. [Persian]
47. Faghihi A. Azd al-Dawlah Imperial Empire. How Azd al-Dawlah Dulmmi Ruled and Investigating the Conditions of Iran at the Time of al-Buyeh. Theran: Esmailian Press; 1960. p.318. [Persian]